

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Մոռացուած աշխարհ կամ «Մեռնող երկիր»։—Մեր դիմումը մեր ընթերցողներին։—Նշգհանուր տեսութիւն անցեալ տարուայ, տնտեսական վիճակ, բնական աղէտներ։—Սխալքալաքի երկրաշարժը, հասարակական լայն բարեգործութիւն, ժողովրդի մասնակցութիւնը։—Վաշխառութիւնը Սխալքալաքի գաւառում, մամուլի կատարած դերը։—Նոր դժբախտութիւն Սխալքալաքի գաւառում, հացի բզէզ։—Կարս, գիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմելու միտքը։—Սլէքսանդրոպոլ, Կարսի երկաթուղին։—Երեւան, հոգաբարձական ընտրութիւններ։—Շուշի, «Նշանակովի» հոգաբարձուներ։—«Մեռած կէտեր»։—Վաղզուան, վէճեր հասարակութեան և բարերարի մէջ։—Բաթում, քահանայական ոռճիկի հարցը։—Բագու, բանուորների ապահովագրութիւն, ձրի ճաշարան հայ աղքատների համար, թատրոն և դերասանական ճանապարհորդութիւններ, բարեգործութիւններ, մի դատաստանական գործ։

Մեզանում ընդունուած է անուանել մեր գաւառները մոռացուած աշխարհ։ Եւ այդ անունը, ընդհանրապէս, ճիշտ է։ Գաւառը գնալով անկարևոր, երրորդական նշանակութիւն է ստանում մեզ համար։ Ամենքը, ինչպէս յայտնի է, փախչում են գաւառներից, մեր մի քանի խոշոր առևտրական-արդիւնաբերական կենդրոնները—Բագուն, Թիֆլիսը, Բաթումը—անդադար ծծում են մեր գաւառները, դուրս հանելով նրանցից բոլոր կենսունակ, հիւթալից ոյժերը։ Քաղաքի, այն էլ անպատճառ խոշոր քաղաքի բնակիչ գառնալով, հայ ինտելիգէնտը կատարելապէս մոռացութեան է տալիս իր ծննդավայր գաւառը և այնքան սովորում է այն մտքին թէ գաւառը մոռացուած աշխարհ է, որ երբ պատահաբար գնում է որ և է գիւղ կամ գաւառական քաղաք, այլևս չէ էլ հետաքրքրւում այնտեղի կեանքով, ուշադրութիւն չէ դարձնում նրա ուրախալի կամ ցաւալի երևոյթների վրայ։ Հետեանքը այն է լինում, որ հրապարակում ոչինչ նրեթ չը կայ մեր գաւառական կեանքը ճանաչելու համար։

Մենք չենք ուզում ասել, թէ այս երևոյթը միայն մեր, կովկասեան կեանքում է նկատելի։ Այսպէս է համարեա ամեն

տեղ. քաղաքը ամեն տեղ, աշխարհի ամեն կողմերում կատարում է անխնայ ծծողի, գաւառներն ամայացնողի դեր: Թէ որքան Ֆրանսիայում այդ հանգամանքը ընդունել է ընդհանուր չարիքի, աղէտի ընաւորութիւն, այդ կարելի է իմանալ «Մեռնող երկիր» անունով մի վէպից: Մեռնում է երկիրը, մեռնում է այն պատճառով, որ երկրի մարդիկ հեռանում են, քաղաքացի դառնում: Մենք մի ուրիշ անգամ կը ծանօթացնենք մեր ընթերցողներին այս վէպի հետ: Առայժմ կ'աւելացնեմ այն, որ մի քանի երկրներում արդէն հասկանում են, թէ ինչ սոսկալի գծաբախտութիւն է «մեռնող երկիրը» և սկսել են վերագառնալ դէպի գիւղ, դէպի ընտելիւն: Այսպէս, Անգլիայում ոչ միայն չափաւոր կարողութեան տէր մարդիկ, այլ և խոշոր կալուածատէրերը, գիտութեան, գեղարուեստի ներկայացուցիչները կազմակերպում են ընկերակցութիւններ «մեռած երկիրը» կենդանացնելու համար:

Մեզանում էլ վաղ թէ ուշ պիտի հասկացուի, որ մեռցնել երկիրը, նշանակում է մեռցնել կեանքը: Բացատրութիւնների կարօտ չէ այն տարրական հասկացողութիւնը, թէ հողն է ժոժողուրդների բարեկեցութեան, առաջադիմութեան միակ հիմնաքարը: Պարբերական մամուլի պարսպն է ամեն ջանք գործ դնել որ խալած չը մոռացուի մեր գաւառը, որ մեր «մեռնող երկիրը» խօսէ հրապարակով իր կարիքների և ցաւերի մասին: «Մուրճը» կը կատարէ այդ պարտականութիւնը, իւրաքանչիւր ամիս տեսութիւններ նուիրելով մեր գաւառական կեանքին: Այս անգամ մենք փորձում ենք մի ընդհանուր, թուրքիկ տեսութեան մէջ ամփոփել այն ամենը, ինչ անցեալ տարի նկատելի էր մեր գաւառական կեանքի մէջ: Այսպիսի տեսութիւններ կաղմելու համար հարկաւոր են նիւթեր: Մենք առայժմ վերցնում ենք մեզ հարկաւոր նիւթերը մեր լրագիրներից. բայց յոյս ունենք, որ «Մուրճի» ընթերցողներն էլ չեն զլանայ իրանց աջակցութիւնը ցոյց տալու՝ ուղարկելով մեզ տեղեկութիւններ գաւառների մէջ նկատուող հասարակական, տնտեսական երեւոյթների մասին: Խմբագրութիւնը մեծ ուրախութեամբ կ'ընդունէ այդ տեղեկութիւնները և կ'աշխատէ օգտուել նրանցից իր տեսութիւնների մէջ:

Մի ընդհանուր ահնարկ գցելով մեր գաւառների կեանքի վրայ, մենք ամենից առաջ պիտի տեսնենք, թէ տնտեսական ինչ հանգամանքների մէջ նա անցկացրեց մի ամբողջ տարի: Գաւառի համար ամենակարեւորը այդ է: Եթէ նա ունի առատ տարի, նշանակում է որ նա ունի և համեմատաբար բարեկեցիկ կեանք,

կարող է մտածել իր մտաւոր շահերի մասին, առաջ գնալու փորձեր անել: Իսկ եթէ աղքատ է ժողովուրդը և կարօտ, այդ դէպքում նրանից չէ կարելի սպասել մի ուրիշ բան, բացի գանձատներից:

Այս տեսակէտից անցեալ 1900 թուականը պէտք է համարել անբարեկամող: Դա մէկն էր այն տարիներէից, որոնք վերջին տասնամեակում յաջորդում են իրար, հարուածելով մեր տնտեսական կեանքը զանազան կողմերից և հասցնում են մեր երկիրը ուժասպառութեան:

1899 թուականի երկարատե երաշտը, համարեա ամեն տեղ եկած կարկուտը և այդ աղէտների հետ միաժամանակ տարածուած անասունների ժանտախտը արդէն տնտեսապէս շատ թուլացրել էին ազգաբնակչութիւնը 1900 թուականին: Բայց այս թուականն էլ բաւական հարուստ էր բնական պատահարներով, որոնք շատ տեղերում աղէտի կերպարանք ընդունեցին: Մեր երկիրը զարնանն ունէր շատ լաւ ցանքեր, բայց, դժբախտաբար, վրայ հասաւ չափից դուրս անձրևային մի ամառ, որ փչացրեց հունձի մեծ մասը և գիւղացուն ժամանակ չը տուեց հաւաքել ու կալսել փութութիւնից ազատ մնացած փոքրիկ մասերը: Եկաւ սեպտեմբերը, շատ լեռնային տեղերում արդէն սկսուել էին ձմեռնային ցրտերը, բայց գիւղացին գեռ չէր հաւաքել իր հացահատիկները: Պակաս աղետաբեր չեղաւ և կարկուտը, որ վերջին տարիները առհասարակ մեր գիւղատնտեսութեան ռիսերիմ թշնամիներից մէկն է դարձել:

Ահա այս բնական պատուհարները ընդհանրապէս շատ վատ ազդեցին դաւառացի ազգաբնակչութեան բարօրութեան վրայ: Բաւական է յիշել մի հանգամանք, որ շատ լաւ ցոյց է տալիս մեր երկրի խեղճ դրութիւնը: Երկու տարի է ահա, Ռուսաստանից բերուող ալիւրն է պահպանում մեր դաւառների բնակիչներին: Այդ ալիւրը միայն քաղաքացիներին չէ հարկաւոր, այլ և գիւղացիներին: Գիւղը այնքան աղքատացել է, որ չէ կարողանում ոչ միայն հացահատիկ հանել մօտիկ վաճառանոցները և հայթայթել իր առօրեայ կարիքները, այլ և ստիպուած է ուտելու հաց գնել, մի բան, որ աւելի ևս պիտի ծանրաբեռնէ գիւղացու առանց այդ էլ աղքատիկ բիւջէն: Ռուսաստանի ալիւրը տարածւում է մեր երկրի զանազան կողմերում: Նրան մենք տեսնում ենք թէ Ալեքսանդրօպօլում և թէ Ղարաբաղում, այսինքն այնպիսի տեղերում անգամ, ուր ազգաբնակչութեան գլխաւոր պարապմունքը հողագործութիւնն է:

Մի այսպիսի դրութեան մէջ մեր երկիրը, ճիշտ է, այս տարի հացի մեծ պակասութիւն կամ սով չը տեսաւ, բայց կա-

բօտութիւնը, թանգութիւնը, կարող ենք ասել, ընդհանուր է ամեն տեղ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ պակասութիւնների մէջ խրուած ժողովուրդը չէր կարող ցոյց տալ աչքի ընկնող հասարակական և կուլտուրական գործունէութիւն: Եւ մենք, աչքի առջև ունենալով գոնէ այն փաստերը, որոնք մամուլի միջոցով յայտնի են դարձել հասարակութեան, չենք կարող մատնանիշ անել փոքր ի չափէ նկատելի ընդհանուր հոսանքներ, որոնք վկայէին, թէ գաւառական կեանքը առաջ է գնում անսայթաք քայլերով:

Դիմելով մեր երկրի առանձին-առանձին տեղերին մենք ամենից առաջ պիտի խօսենք մի իսկապէս բազմատանջ և խեղճ գաւառի մասին: Դա Ախալքալաֆն է:

Երբ տարին լուսացաւ, Ախալքալաքի գաւառի մեծ մասը ներկայացնում էր աւերակների կոյտ: Դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժը հազարաւոր մարդկանց թողեց բաց երկնքի տակ, ձմեռուայ սարսափելի ցրտերի մէջ, զրկուած տնային կենդանիներից, գոյքից, շատերը նաև կորցրած իրանց սիրելիներին: Աղէտը իր ահռելի չափերով, իր պատճառած դժբախտութիւններով ցնցող էր, անսովոր: Մի ամբողջ գաւառի ազգաբնակչութեան լինելու կամ չը լինելու հարցը կախուած էր այն օգնութիւնից, որ պիտի գար դրսից:

Եւ օգնութիւնը չը յապաղեց: Ամենից առաջ, տեղն ու տեղը, օգնութեան հասաւ կառավարութիւնը: Տեղական զօրքերից ուղարկուեց աղէտի տեղը մի քանի վաշտ զինուորներ, որոնց գործն էր փորել աւերակները, հանել նրանց տակից այն ամենը, ինչ գեռ կարելի էր ազատել: Ախալքալաքի գաւառի ազգաբնակչութիւնը երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ զինուորների և օֆիցէրների անձնազոհ ջանքերը, դրանք էին, որ հանեցին դիակները, հաց ու օթեան տուփն դժբախտացածներին: Թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրութեամբ տեղական մասնաժողով կազմուեց Ախալքալաքում. իսկոյն եռանդուն միջոցներ ձեռք առնուեցան՝ վիրաւորուածներին հիւանդանոցներ տեղափոխելու և խնամելու համար. իր մարգասիբական ջանքերով անուն հանեց մանաւանդ գաւառապետի ամուսին տիկին Զխասերման:

Աղէտից դժբախտացած ազգաբնակչութիւնը, որի ամենամեծ մասը կազմում էին հայերը, արժանացաւ և բարձրագոյն շնորհների: Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց 50 հազար ռուբլի նուիրել՝ աղէտից վնասուածներին և բացի դրանից հրամայեց

վերադարձնել իրանց տները այն երիտասարդներին, որոնք ծառայում էին զօրքերի մէջ:

Աղէտը լայն արձագանք գտաւ և կայսրութեան զանազան անկիւններում ու առաջ բերեց խոշոր հասարակական բարեգործութիւն: Թիֆլիսում, նահանգապետի նախագահութեամբ, կազմուեց գլխաւոր Կօմիտէտ, որ սկսեց ժողովել և գործադրել ամեն կողմից թափուող նուիրատուութիւնները: Վերին աստիճանի միութարական երևոյթ էր տեսնել, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդը միաժամ շտապեց օգնութեան հասնել դժբախտացած ախալքալաքիցներին: Աղէտը արձագանք տուեց ոչ միայն քաղաքներում, այլ և հեռաւոր, մոռացուած գիւղերում: Միայն «Մըշակ» լրագրին ուղարկուած նուէրների ընդհանուր գումարը հասնում է 35 հազար ռուբլու: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ մեր ապահովուած դասակարգը բարեգործական մի առանձին եռանդ ցոյց չը տուեց, մինչդեռ մեզանում կան հարուստներ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր իր սեփական միջոցներով, առանց ուրիշների օգնութեան, ապահովել երկրաշարժից վնասուածներին: Դրա փոխարէն խոշոր գումարներ կազմուեցան այն փոքրիկ նուէրներից, որ ընդհանուր գանձարանի մէջ մըտցնում էր մեր հասարակ, գլխաւորապէս գաւառական ժողովուրդը: Ղազարի գաւառում կային գիւղեր, որոնք կարօտ էին օրական հացին, որոնց նոյնպէս պիտի օգնէր հասարակական բարեգործութիւնը. բայց այդ գիւղերը մոռացան իրանց ցաւը, 5—10 կոպէկանոց նուէրներով տաւնեակ ռուբլիներ կազմեցին և ուղարկեցին ախալքալաքցիներին: Շիրակում եղան գիւղեր, ուր մարդիկ, առձեռն փող չունենալով, տալիս էին գարի, ցորեն, ալիւր. այրիներ եղան, որոնք իրանց մի հատ հաւով օգնեցին:

Այս ընդհանուր համակրանքի չնորհիւ, երկրաշարժից վնասուած ազգաբնակչութիւնն ազատուեց վերահաս կորուստից: Երկու մասնաժողովները իրանց տրամադրութեան տակ դրամական առատ միջոցներ ունէին և կարողանում էին իսկոյն, առանց յետաձգելու, բաւարարութիւն տալ այն բոլոր պահանջներին, որոնք բղխում էին բացառիկ և անօրինակ դրութիւնից: Կազմակերպուեց բժշկական օգնութիւն, որ տարափոխիկ հիւանդութիւնների տարածման առաջն առաւ: Բացուեցին ձրի ճաշարաններ, ուր մարդիկ ստանում էին կերակուր: Մտածելով առօրեայ կարիքների մասին, մասնաժողովները գովելի հեռատեսութեամբ նկատի առան և այն անյետաձգելի պահանջները, որոնց առաջացնում էր վնասուած ազգաբնակչութեան ապագան: Հարկաւոր էր տալ ժողովրդին դարնանացան անելու միջոցներ,

և որ գլխաւորն էր, վերանորոգել քանդուած բնակարանները, որպէսզի ժողովուրդն ապրելու տեղ ունենայ:

Առաջին հարցը հեշտութեամբ լուծուեց: Մասնաժողովի հաշուով Հիւսիսային կովկասում գնուեց բաւական չափով հացահատիկ և ձրի բաժանուեց ազգաբնակչութեան իբրև սերմացու: Աւելի դժուար էր բնակարանների հարցը, որ դժբախտաբար, անկարելի եղաւ վերջացնել տարուայ ընթացքում: Օգտուելով պատենութիւնից, մասնաժողովը հարկ համարեց և մի կուլտուրական դաս տալ հայ գիւղացիներին, շինելով նրանց գետնափոր խրճիթներին փոխարէն ժամանակակից մարդկութեան վայել բնակարաններ: Երկրաշարժը լոյս աշխարհ հանեց այն սոսկալի պայմանները, որոնց մէջ ապրում է հայ գիւղական ժողովրդի ամենամեծ մասը: Մեր գիւղական բնակարանները չարունակում են մնալ նոյնը, ինչ եղել են դարեր առաջ. գետնի տակ փորած խոնաւ, օդից և լոյսից զուրկ որջեր են դրանք, ուր մարդիկ ապրում են անասունների հետ: Մասնաժողովը արդէն շինել է տուել մի քանի հատ տներ և ծրագրել է ներկայ տարում կառուցանել տալ 162 տուն:

Մինչև այժմ էլ դեռ չարունակում են նուէրները, թէև, ի հարկէ, փոքրիկ քանակութեամբ: Ընդհանուր առմամբ նուիրատուութիւնները 200 հազար ռուբլուց աւել են: Գլխաւոր մասնաժողովը շուտով կը հրատարակէ իր հաշիւները և մենք կը ծանօթացնենք նրանց հետ մեր ընթերցողներին:

Եւ այսպէս, Ախալքալաքի գաւառը, չնորհիւ հասարակական աջակցութեան, առանց մեծ ցնցումների ազատուեց բնական պատահարի սոսկալի աւերմունքներից: Բայց դա մի թշուառ ու ճնշուած գաւառ է առհասարակ: Մամուլի մէջ երևան հանուեցին բազմաթիւ պերճախօս փաստեր, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ որպիսի հրէշաւոր չափերի է հասել վաշխառութիւնը Ախալքալաքի գաւառում: Գիւղական անկուշտ տղրուկների ստրուկ մի ազգաբնակչութիւն է դա, որ այս րոպէին հիւժում է ահագին պարտքերի տակ: Որ վաշխառութիւնը մեր բոլոր գաւառների համար մի սոսկալի չարիք է, մի անբուժելի խոց, դա ամենքին է յայտնի: Բայց եթէ Ախալքալաքի գաւառը մի առանձին ախուր հոչակ ստացաւ, դրա պատճառն այն է, որ այնտեղ գտնուեցան մարդիկ, որոնք կոիւ սկսեցին գիւղական վամպիրների դէմ, յակնէ յանուանէ մատնելով նրանց հասարակական դատաստանին մամուլի միջոցով: Այդ արշաւանքը այնքան ուժեղ էր, մամուլի կատարած դերը (գլխաւորապէս «Մշակ» լրագրի) այնքան դրական, որ գիւղացիներին ծծող տղրուկների վրայ մի տեսակ ահ իջաւ: Այստեղից հետևում է, թէ ինչ միջոց-

ներով պէտք է կոռուի գիւղական այդ սոսկալի չարիքի դէմ: Ի հարկէ, լոկ լրագրական արշաւանքով չէ կարելի արմատախիլ անել մի չարիք, որ, ինչպէս վկայում է Պլուտարքոս, գոյութիւն ունէր դեռ մեր Տիգրան թագաւորի ժամանակ: Ամենակտրուկ միջոցը այն կը լինի, որ կը վերացունեն վաշխառութիւնը ծաղկեցնող, նրան մի անխուսափելի չարիք դարձնող տնտեսական պայմանները: Բայց մամուլի կատարած դերն էլ առայժմ, քանի որ անկարելի է արմատական միջոցներ գործադրելը, բաւական աչքի ընկնող է, քանի որ զսպում է տղրուկներից շատերին. իսկ զսպել հեշտ է, նկատի ունենալով վաշխառութիւնը պատժող օրէնքը:

Կարծէք բաւական չէին երկրաշարժի պատճառած աւերանքները, և ահա ամառը Ախալքալաքի գաւառը այցելում է մի նոր դժբախտութիւն. հացի բզէզը ոչնչացնում է արտերը, պատճառելով հազիւն վնասներ: Շատ գիւղեր զուրկ մնացին հունձից: Իր անհիւրընկալ բնութեան հարուածներին սովորած գիւղացին չը կարողացաւ դիմանալ այս նոր աղէտին: Առաջներում ինչ էլ լինէր, ախալքալաքցին իր հողից չէր բաժանուում և դադարակնութիւնը անյայտ էր նրան: Բայց այժմ տնտեսական ճգնաժամը Ախալքալաքի գաւառումն էլ անհրաժեշտութիւն դարձրեց գաղթելը: Գիւղացիները յրում են զանազան կողմեր, գլխաւորապէս գաղթում են Թիֆլիս, ապրուստի միջոց որոնելու համար: Թէև նոր աղէտը ուսումնասիրողները միաբերան վկայում էին, որ Ախալքալաքի գաւառի վնասուած տեղերը չը պիտի կարողանան առանց դրսի օգնութեան ապրել, բայց մինչև այժմ ոչ մի նպաստ չը տրուեց գիւղացիներին: Վերջին տեղեկութիւններին նայելով, որոնք տպուած են «КАВКАЗЪ» լրագրում, հացի բզէզի հասցրած թշուառութիւնը այն աստիճան մեծ է, որ համարեա սով է սկսուել դժբախտ գաւառում: Աղաչում են օգնել: Դարձեալ մեր հասարակութեան առաջ դրուած է՝ իր բարեգործութեամբ մի ժողովուրդ ապրեցնելու անհրաժեշտութիւնը: Տեսնենք այս անգամ ինչպէս կը վերաբերուի նա իր այդ պարտականութեան:

Երկրաշարժ եղաւ և Կարսի շրջանում, յունիսի 27-ին: Բայց սա այնքան աղետաբեր չէր: Վնասուեցին երեք գիւղեր, որոնցից մէկը, ամենից շատ վնասուածը, Բերնա հայաբնակ գիւղն էր: Տեղական նահանգապետի կարգադրութեամբ կազմուեց մի նպաստող յանձնաժողով. սակայն վնասները այնքան քիչ էին, որ հարկ չեղաւ դիմելու հասարակական օգնութեան: Կարսում փոքր ի շատէ աչքի ընկնող երևոյթ պէտք է համարել այն, որ

10 հոգի կազմում են գիւղատնտեսական-արդիւնաբերական մի ընկերակցութիւն: Մենք յիշատակում ենք այս մասնաւոր, անշնան դէպքը՝ խրախուսելու, յորդորելու նպատակով: Մեր գաւառների համար ահագին գործեր կարող են կատարել այդպիսի փոքրիկ ընկերակցութիւնները, եթէ միայն գործը դնեն լաւ հիմքերի վրայ: Հայերը առհասարակ ընդունակ չեն ընկերական սկզբունքով կուլտուրական գործեր առաջ տանելու: Նրանք միայն առևտրի մէջ են կարողացել ընկերութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնն զգալ: Նաւթային արդիւնաբերութիւնը եկաւ մի նոր զարկ տալու ընկերակցութիւններ կազմելու գաղափարին: Բայց երկիրն արդիւնաբերելու, գիւղատնտեսութիւնը զարգացնելու նպատակ ունեցող ընկերակցութիւններ մեզանում չը կան: Թէև հայը սիրում է պարծնել իր կուլտուրական զարգացումով, բայց վատ չէր լինի, եթէ նա օրինակ վերցնէր այս դէպքում մեր հարևան վրացիներից: Վրաստանում, առաւելագէտ Գուլթայիսի նախնադում, ինչպէս լսում ենք, չատ զարգացած են գիւղատնտեսական ընկերակցութիւնները: զբրանք փոքրիկ մարմիններ են, միահամուռ ջանքերով և փոխադարձ աջակցութեամբ չորացնում են ճահիճները, ջուր են տանում անջրդի տեղերը, մշակում են գիւղատնտեսական որ և է ճիւղ և առհասարակ ջանք չեն խնայում իրանց մայր-հողը պողաւէտ և արդիւնաւոր դարձնելու համար: Մենք յայտնենք թէ կարող կը լինենք մի ուրիշ անգամ վերադառնալ այս կարևոր և համակրելի գործին: Առայժմ կ'ասենք, որ ամենայն խրախուսանքի և համակրութեան արժանի է Կարսի մէջ սկսած գործը: Մենք, հայերս, պիտի հասկանանք, որ նաւթային հողեր շահագործելը, միլիոններ բերող ֆոնտանների ետեից վազելը, դեռ բարեբախտութիւն չէ մեր հայրենի երկրի համար, եթէ նա չարունակ պիտի մոռացուած մնայ:

Կարսից մօտ գտնուող Ալեքսանդրօպօլ քաղաքը մի առանձին գործունէութիւն չէ ցոյց տուել: Մեր գաւառական քաղաքներից այժմ պէտք է խիստ պահանջներ անել, քանի որ նրանք ունեն այժմ ինքնավարութիւն: Ալեքսանդրօպօլի քաղաքային վարչութեան լաւ գործերից են. աղքատների խնամատար ընկերութիւնը և դրադարան-ընթերցարանը, որոնք բացուեցան անցեալ տարի: Ինչպէս լսում ենք, նոյն վարչութիւնը աշխատում է նոյնպէս, որ քաղաքում բացուի միջնակարգ դպրոց—մի բան, որի իրագործումը, անկասկած, պատիւ կը բերէր այդ հայաբնակ քաղաքին:

Ուշադրութեան արժանի է մի հանգամանք: Երբ չինուում

էր Կարսի երկաթուղին, ամենքս էլ կարծում էինք որ ստոյգ ու յարմար հաղորդակցութիւնը կը բարձրացնէ երկրի տնտեսական դրութիւնը, կը մտցնէ բնակիչներին արդիւնագործութեան նոր և անծանօթ շրջանների մէջ: Բայց այդ ակնկալութիւնները, գոնէ առայժմ, չարդարացան: Երկաթուղին ոչ միայն չը նպաստեց, այլ ուղղակի սկսեց վնասել երկրին: Շատ գիւղեր զբոսայտի իրանց ապրուստի միջոցներից, այն է ծանրօքներ տեղափոխելու, փայտ վաճառելու հնարաւորութիւնից: Այս մասին բարձրացած գանգատները, ի հարկէ, չեն կարող ապացուցանել, թէ երկաթուղին, ուրեմն, անհարկաւոր էր երկրին: Թէև մենք առայժմ տեսնում ենք միայն բացասական կողմեր, թէև երկաթուղու շնորհիւ Ալեքսանդրօպօլն ու Նրա գաւառը սկսել են դատարկուել (ով փոքր ի չատէ կարողութիւն ունի, գնում է Բագու կամ Թիֆլիս, իսկ տանը մնում են միայն անապահով, արհեստաւոր մարդիկ), բայց և այնպէս, մենք պէտք է յոյս ունենանք որ երկաթուղին կը կերպարանափոխէ իրերի դրութիւնը, և ազգաբնակչութիւնը նոր միջոցներ կը գտնէ իր կացութիւնը լաւացնելու համար:

Երեւանի քաղաքային ինքնավարութիւնը երկար զբաղւում է ջրանցքի հարցով, թէև վերջնական լուծում տալ այդ հարցին չը կարողացաւ: Անկարող եղաւ նա կռուելու և հացի արուեստական թանգութեան դէմ, սանձահարել հացթուիների կամայականութիւնը, որից առաջանում էին զանազան անախորժութիւններ ազգաբնակչութեան համար: Բացւում է զրադարանութեցարան: Առհասարակ Երևանը ցոյց է տալիս մի քանի նշաններ, որոնք լաւ ապացոյց են թէ այդտեղ հաստատուել են առաջադիմական հոսանքները: Այսպէս, ամառուայ սկզբում էջմիածինը կարգադրեց հոգաբարձական ընտրութիւններ կատարել թեմական դպրոցների համար: Այս անգամ մտցուած էր մի կղերական նորութիւն, հոգաբարձուների թւում պիտի լինէին և երկու քահանաներ: Ընտրութեան գործը ամենից առաջ սկսուեց Երևանում, Ժողովրդի կողմից պատգամաւորութիւն գնաց էջմիածին՝ խնդրելու որ ոչնչացուի ոչ մի հիմք չունեցող կարգադրութիւնը: Չը ստանալով այնտեղ բաւարար պատասխան, ընտրողները այնպիսի դրութիւն ստեղծեցին, որ քահանաները հրաժարուեցան հոգաբարձական պաշտօն ընդունել: Եւ Երևանում չը գործադրուեց այդ նորմութիւնը. Երևանը մինչև իսկ Թիֆլիսից բարձր հանդիսացաւ այդ հարցի մէջ:

Սովորական անտարբերութեան և անշարժութեան մէջ թաղուած մնաց Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշին: Միայն աչքի ընկնող երևոյթը այնտեղ այն էր, որ բէպական դպրոցի շինութեան հիմքը դրուեց: Շինութիւնը, ինչպէս յայտնի է, յանձն է առել կառուցանել չուշեցի հարուստ Առափելեանը, որ նշանակել է այդ նպատակով 100 հազար ռուբլի: Քաղաքային վարչութիւնը մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյութիւնը, անկարող լինելով որ և է ստեղծագործական շնորք ցոյց տալ: Փակուեց Շուշու հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, նրա գրադարանը յանձնուեց քաղաքին. նահանգական վարչութիւնը թոյլ տուեց քաղաքին բաց անել այդ կրթական հիմնարկութիւնը: Բայց քաղաքը չը կարողացաւ կամ չը կամեցաւ մի ամբողջ տարուայ ընթացքում բաց անել գրադարանը, որի պահպանութիւնը ընդամենը պահանջում է 600—700 ռուբլու մի գումար: Շուշու յետամնացութեան մի նշանն էլ այն է, որ այնտեղ թեմական դպրոցի համար հոգաբարձուներ ոչ թէ ընտրուած էին, այլ նշանակուում: Դա առաջին, անօրինակ փորձն էր վերջին քառասնամեակի մեր դպրոցական պատմութեան մէջ: Ամառը այնտեղ էլ նշանակուեցին հոգաբարձական ընտրութիւններ, բայց առանց քահանաների մասնակցութեան, որովհետև հոգևոր կառավարութիւնը գտել էր որ Շուշում չը կան այդ պաշտօնի համար արժանաւոր քահանաներ—մի հանգամանք, որ չատ լաւ է բնորոշում մեր ժողովրդի դրութիւնը:

Անդրկովկասեան մի շարք քաղաքներ ու բազմամարդ աւաններ մեզ բոլորովին անյայտ մնացին անցեալ տարուայ ընթացքում և ներկայացրին մեր երկրի, այսպէս ասած, «մեռած կէտերը»: Այսպէս են, օրինակ, Գանձակը, Հին-Նախիջևանը, Ագուլիսը, Ախալցխան, Արտուինը, Արդահանը, Նուխին, Շամախին և այլն: Գուցէ նրանք էլ ունեցել են ուշադրութեան արժանի գործեր, բայց լրագրութեան մէջ արձագանք չեն գտել այդ գործերը: Մենք, ի հարկէ, ի նկատի չունենք անվերջ քահանայական, տիրացուական և երէցփոխանական վէճերը, որոնք կան ամեն տեղ, ուր հայեր են ապրում և որոնց մասին ահապին աղմուկ և իրարանցում բարձրացնելը մեր գաւառական թղթակիցների սիրած գործն է:

Փոքրիկ և համեստ Կաղզուանը տարուայ վերջերում ունեցաւ մի բաւական հետաքրքրական վէճ: Մի հարուստ մարդ յանձն էր առել իր հաշուով վերջացնել հայոց եկեղեցու կիսատ մնացած շինութիւնը. բայց մեր բոլոր «բարեշնորհներին» առհասարակ յատուկ է մի շատ անհամակրելի յատկութիւն—իրանց արած բարեգործութիւնների հաշուով բռնանալ հասարակական

իրաւունքների վրայ, պահանջել որ բարեբարուող հասարակութիւնը փոխարէնը հատուցանէ իր հլու կամակատարութեամբ, կամ, ուրիշ խօսքով, մի կերպ ստրկանայ բարեբարին: Այս հողի վրայ էլ Կաղզուանի հասարակութիւնը ընդհարումներ ունեցաւ եկեղեցի կառուցանող հարուստի հետ: Մենք առայժմ չենք խօսի գործի էութեան մասին, կը սպասենք մինչև որ լաւ կը պարզուեն բոլոր հանգամանքները: Բայց մի բան, որ պէտք է այժմ էլ մատնանիշ անել, հասարակութեան այն բուն հետաքրքրութիւնն էր, որ յարուցեց այդ վէճը: Մի առանձին հատութեամբ ենք արձանագրում այն, որ Կաղզուանի հասարակութիւնը դիմեց ազգու բողոքների՝ իր իրաւունքները պաշտպանելու համար: Հասարակական այնպիսի աշխոյժ հոսանքներ, որոնք կրեան եկան Կաղզուանում եկեղեցու շինութեան գործում, սակաւադէպ երևոյթներ են մեր գաւառների ընդհանրապէս ճահճացած կեանքի մէջ:

Բաթումը անցեալ տարի մի նշանաւոր քայլ արաւ. այնտեղի հայ համայնքը իրականացրեց քահանաներին ռոճիկ նշանակելու հարցը, որ վաղուց հասունացած է մեր մէջ և սպասում է իր լուծման: Հայերի մէջ այդ նորմուծութիւնը մեծ ուշադրութեան արժանացաւ և առաջացրեց կարծիքների փոխանակութիւն: Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր նորութիւն սարսափեցնում է ժողովրդի մէջ ապրող պահպանողական, մտաւախ տարրերը, այդ պատճառով էլ Բաթումի մէջ սկսուած գործը որքան համակրութեան արժանի, օրինակելի մի ըէֆօրմ համարուեց շատ շատերի կողմից, այնքան էլ, եթէ ոչ աւելի, պահպանողական վայնասուններ պատճառեց: Ամենից առաջ այդ նորութեան դէմ խօսողները թիւքահայերն էին, որոնք գտնում էին որ քահանային ռոճիկ տալը հակառակ է հայոց եկեղեցու աւանդութիւններին և կարգերին, ուրիշ խօսքով, որ հայոց եկեղեցին նուիրագործել է մուրացիկ քահանայի գոյութիւնը մեր մէջ: Մեզանում նոյն հարցը դրուեց նախ Ալէքսանդրօպօլում և ապա Երևանում, բայց այդ երկու քաղաքներում էլ վերջնական լուծում չը ստացաւ: Պէտք է խոստովանել, որ հարցը լաւ չէ ուսումնասիրուած և ժողովրդի համար չափազանց շատ մութ կողմեր ունի, այդ պատճառով էլ մենք չենք տեսնում լուրջ վերաբերմունք դէպի գործը, գիտակցութիւն: Յամենայն դէպս, կարող ենք վստահութեամբ ասել որ մեր ժողովրդի առաջ դրուած է բաւեկարգութեան մի նշանաւոր հարց, որի բաւարար լուծումը պիտի սպասենք մօտիկ ապագայից, եթէ ի հարկէ, նա չը խլանայ և գտնէ բարեխիղճ ու եռանդուն մշակողներ:—Բաթումի կեանքի աչքի ընկնող մի նորութիւնն էլ ժողովրդական ձրի գրադա-

րան-ընթերցարան բաց անելն է։ Որքան յիշում ենք, Անդրկովկասի ոչ մի անկիւնում դեռ գոյութիւն չէ ստացել մի այսպիսի հիմնարկութիւն։

Գաւառական քաղաքների թւում պիտի դնենք նաև հարուստ ու հռչակուած Բագու, թէև նա հակայական հասակ քաշելով օրերով, շուտով, երևի, շատ հեռու կը թողնէ իր ետևում կովկասեան մայրաքաղաք Թիֆլիսը։ Բագուի արդիւնաբերական գործունէութեան բոլոր հանգամանքները մենք, ի հարկէ, չենք կարող գետեղել մեր այս թռուցիկ տեսութեան մէջ։ Բայց և այնպէս, պիտի մի քանի գծեր հանենք այդ վաճառաչա՝ քաղաքից, որ ներկայումս ահագին դեր է կատարում մեր երկրում, դէպի իրան գրաւելով բոլոր փողեր ի շատէ աչքի ընկնող ոյժերը, դառնալով օրինակ և իդէալ մեր բոլոր քաղաքների համար։

Անցեալ տարի Բագուում դեռ շարունակուում էր տնտեսական կոլուկիացիան, որի ձգտումն էր օգտաւէտ առուծախսով մեծ հարստութիւններ ձեռք բերել։ Այդ իրարանցումը, միլիօնների այդ սարսափելի ծաւալը հրապարակ էին հանում այնպիսի բարոյական այլանդակութիւններ, որոնք ընդունակ են ապշեցնելու ամեն մի մարդու, որի համար կան յայտնի հասկացողութիւններ վատի և լաւի մասին։ Նաւթի գինը շատ բարձր էր և փողը ի շատէ աճող գործ ունեցողը վաստակում էր առասպելական հարստութիւններ, գրգռելով նաւթային մայրաքաղաքում ամեն կողմերից հաւաքուած բազմութեան ախորժակը։ Բայց Բագուի մէջ տիրած բաբելոնական իրարանցումը, այնտեղ հաստատուած Սողոմ-Գոմորը միանգամայն չը մթնացրին այդ արդիւնաբերական խոշոր կենդրոնի մթնոլորտը և մենք կարող ենք մի քանի հատ մխիթարական երևոյթներ արձանագրել։

Ամենից առաջ նշանակեալ բանուորների դրութեան մէջ մտցրած մի փոփոխութիւն, որ թէև այդ չարքաչ և մոռացուած դասակարգի համար փողը ի շատէ մարդավարի կացութիւն չէ ստեղծում, բայց գոնէ իբրև առաջին քայլ՝ ունի իր նշանակութիւնը։ Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գործարանական կեանքը բազմաթիւ վտանգներ ունի պահած աշխատող դասակարգի համար, վտանգներ, որոնցից հարիւրաւոր գժբախտ մարդիկ վնասուում են այնպէս, որ այլևս գործելու անընդունակ են դառնում,—նաւթարդիւնաբերողների ժողովն ընդունեց բանուորներին ապահովագրելու պարտադիր կարգը։ Դրա չնորհիւ ստեղծուում է գոնէ այն մխիթարութիւնը, որ գործարանում ոտ, ձեռք, աչք կորցրած մարդը կ'ունենայ փողը ի շատէ ապահովութիւն և դուրս չի նետուի փողոց իբրև միանգամայն ան-

պէսք մի իր—Ձը լուծուած մնացին նոյն բանուորներին վերաբերուող մի քանի այլ հարցեր. օրինակ նրանց բնակարանների, առողջապահութեան հարցերը, որոնք աւելի կարևոր և կենսական նշանակութիւն ունեն տանեակ հազարաւոր աշխատողների համար:

Բագուի հայերի գործերից նշանակեալ մի քանի գծեր: Նոր կանոնագրութեամբ վերակազմուած Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը բաց արեց ձրի ճաշարան աղքատների համար, մի գործ, որ պէսք է իսկական բարերարութիւն համարել, քանի որ Բագուի պէս մի խոշոր արգինաբերական կենդրոնում, ինչպէս և ուրիշ այդպիսի տեղեր, ամենափարթամ և զեղի հարուստութեան կողքին ապրում և տանջւում է ամենաոսկալի աղքատութիւնը:

Աւելի աչքի ընկնող և պատուաբեր իրողութիւն է այն, որ Բագում գոյութիւն ունի հայոց մշտական թատրոն, այն էլ այնպիսի վիճակում, որ կարողանում է իր մէջ կենդրոնացած պահել հայ բեմի բոլոր փոքր ի շատէ աչքի ընկնող ոյժերը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թատրոնի նշանակութիւնը Բագուի հայ հասարակութեան համար: Բայց մենք այստեղ արձանագրում ենք և այն հանգամանքը, որ Բագուն թատրոնական գործում օգնում է և մեր զաւառներին: Անցեալ տարի էլ, սեղօնը վերջանալուց յետոյ, դերասանական ընկերակցութիւնը գնաց ներկայացումներ տալու զանազան քաղաքներում: Նախ նա ուղևորուեց դէպի Ռուսաստան, և եթէ այնպիսի քաղաքներ, ինչպէս են Նոր-Նախիջևան, Եկատերինօդար և այլն տեսան տիկին Սիրանոյշի պէս մի տաղանդ, դա չնորհիւ Բագուի թատրոնի էր: Ամառը խումբը գնաց Շուշի. այս անգամ նրա հետ չէր տ. Սիրանոյշը, բայց դրա փոխարէն դերասանները Շուշում սկիզբ դրին ժողովրդական ներկայացումների. մի քայլ, որ մենք ողջունում ենք ամբողջ որսով:

Այստեղ չենք կարող չը յիշատակել և այն, որ Թիֆլիսում գործող հայ դերասաններից մի քանիսը ամառը ներկայացումներ էին տալիս Սղխախում, Թելաւում, Զաքարթալում: Աւելորդ է ասել, թէ որքան մեծ բարերարութիւններ են այդ դերասանական ճանապարհորդութիւնները մեր մեռած ու զրկուած զաւառներին համար...

Ուր կան զրամական մեծ միջոցներ, այնտեղ էլ պիտի կատարուեն հասարակական օգուտը նկատի ունեցող բարեգործութիւններ: Սա բնական պահանջ է: Անցեալ տարի պ. Յ. Թումայեանցը 40 հազար ռուբլի նուիրեց Բագու քաղաքին՝ մանկական հիւանդանոց բաց անելու համար: Աւելի նշանաւոր ե-

րևոյթ էր հանգուցեալ Ենովք Բուդաղեանի կտակը, որով զանազան բարի նպատակների յատկացւում էր 560,000 ռուբլի մի գումար: Կտակն ընդհանուր ուշագրութիւն գրաւեց մանաւանդ իր լայն մարդասիրական հիմքերով. այդտեղ խտրութիւն չէր դրուած «հրէայի և հեթանոսի» մէջ. հանգուցեալի առատաձեռնութիւններից իրաւունք ունի օգտուելու ամեն մի տառապող, կարօտ մարդ:

Արձանագրելով այս լուսաւոր երևոյթները, մենք չենք կարող չաւելացնել, որ Բագւում աւելի շատ են մութ բծեր, ըստուերներ: Տարուայ վերջում քննւում էր մի դատաստանական գործ. նաւթ գողանալու մէջ մեղադրւում էին մի շարք մարդիկ, լուսաբանուեցան շատ և շատ խայտառակութիւնների Բանից դուրս եկաւ, որ նոյնիսկ միլիօնատէրերը ամօթ չէին համարում ուրիշից նաւթ գողանալը: Այս հրէշաւոր բարքերից մենք, հեռաւոր մարդիկս էլ, պիտի կարմրենք...

Ա.